

HRVATSKI PREPORODNI NAGOVJEŠTAJI U ZADRU KRAJEM XIX. I POČETKOM XX. STOLJEĆA

Tihomil Maštrović

Veliki preokret u hrvatskoj književnosti koji se, kao posljedica probuđene nacionalne svijesti na valovima narodnog hrvatskog preporoda, pojavio diljem hrvatskih zemalja osobito je snažan zamah imao u Zadru, gradu u kojemu je moguće detektirati bližu pripravu za preporodna događanja već u doba francuske vlasti početkom XIX. st. Tada je Zadar s cijelom Dalmacijom poslije propasti Mletaka ušao u vrtlog i svjetske kombinacije napoleonskih vremena. U kratkotrajnom razdoblju prve austrijske vladavine (1797.-1805.) favorizira se talijanski jezik i kultura u Dalmaciji. Francuska vlast, premda zadržava talijanski jezik u školstvu, gradeći svoj ugled i vlast na idejama francuske revolucije nije više mogla negirati hrvatsku nacionalnu samosvojnost, te upravo u Zadru, glavnom gradu tzv. južnih Ilirskih provincija, provodi brojne kulturne akcije koje zbog svoje silne važnosti predstavljaju nezaobilazne činjenice ukupne hrvatske kulturne povijesti.¹ U razdoblju od 1806. do 1813. u tom gradu pokreću se novine na hrvatskom jeziku, otvara se moderno sveučilište, osniva čitaonica, tiskaju brojne knjige na hrvatskom jeziku, a mnogi pisci koji tada stvaraju u Zadru imaju jasno izražena nacionalne osjećaje i djeluju u svojoj sredini na način što bi ga mogli odrediti preporoditeljskim. Pođimo, dakle, redom.

Na poticaj talijanskog potkralja Eugena de Beauharnaisa, u Zadru godine 1806. započinju izlaziti **prve novine na hrvatskom jeziku i prvi list na hrvatskom jeziku u povijesti hrvatskog novinstva uopće**, dvojezični *Kraljski Dalmatin*, što

je zasigurno jedan od važnijih događaja hrvatske kulturne povjesnice u XIX. stoljeću.² Guverner Ilirskih provincija maršal Marmont, nastojao je da se što uspješnije ostvari Beauharnaisov projekt izdavanja službenog glasila dalmatinske vlade. *Il Regio Dalmata - Kraljski Dalmatin* tiskan je dvojezično, na talijanskom i na hrvatskom jeziku, u tiskari Antuna Luigija Battara u Zadru, kao tjednik na osam stranica.

U bogatom zadarskom tiskarstvu i nakladništvu XIX. stoljeća naročito se izdvaja upravo Tiskara Battara objavljujući brojne knjige i časopise prvenstveno na hrvatskom i na talijanskom jeziku. Započela je s radom 21. listopada 1803. kada ju je osnovao knjižar, tiskar i nakladnik Zadrani **Antonio Luigi Battara** (1768.-1817.) koji se kao knjižar prvi put spominje prvi put 1798. Battara je prvi u Hrvatskoj počeo izdavati almanahe; već 1804. izlazi u njegovoj nakladi *Lunario di Zara* (od 1806. *Almanacco di Zara*); 1813. *Lunario Zaratino* i dr. Upraviteljica Tiskare Battara od 1817. je njegova udovica **Marina Battara**, sve do 1831. kada je poslove preputila svojim sinovima **Petru i Napoleonu Battari** koji su tiskaru zajednički vodili sve do smrti godine 1873.³

Ono što je od obilja proizvedenih tiskovina u Tiskari Battara ostalo zapamćeno kao trajna kulturna vrijednost, uz neke za hrvatsku književnost nezaobilazne knjige, svakako su dva za hrvatsku književnost i uopće kulturu prevažna periodika. Jedno su prve hrvatske novine što su izlazile u Zadru od 1806. do 1810. - *Kraljski Dalmatin*, a drugo Battarino osobito vrijedno periodično izdanje je **prvi hrvatski književni časopis u Dalmaciji i prvi preporoditeljski list izvan Zagreba - Zora dalmatinska** koji je izlazila od 1844. do 1849.

Prije Tiskare Battara u Zadru je, od 1797. do 1803., djelovala tiskara **Domenica Fracassa** koja je tiskala 25 knjiga, većinom na talijanskom ili na njemačkom jeziku.⁴ Obje spomenute, kao i ostale važnije zadarske tiskare XIX. stoljeća, umnogome su pridonijele stvaranju književnog i kulturnog ozračja na jugu Hrvatske, stvaranju prepoznatljivog kulturnog identiteta, odnosno one kulturne klime koja će pridonijeti da hrvatski narod bude čvršće povezan među sobom, ali i s europskim duhovnim kontekstom. Od početka stoljeća sve to više raste želja za promicanjem hrvatskoga jezika, razmjerno buđenju narodne samosvijesti, osobito na području nacionalne kulture, pri čemu je u pravilu zastupljena njezina europska težnja kao nezaobilazna sastavnica svekolike hrvatske uljudbe. Na tom tragu bilo je važno tiskanje knjiga i časopisa na narodnom jeziku, ali i na ostalim školovanim dijelima pučanstva bliskim jezicima, te sa sadržajima primjerenim životnim potrebama hrvatskoga pučanstva.

Prvi broj *Kraljskog Dalmatina* pojavio se 12. srpnja 1806., a do 1. travnja 1810. ukupno je objavljeno 176 brojeva na 1392 stranice. Uređivao ga je pisac i publicist **Bartolomeo Benincasa** (1745.-1825.), inače u to doba glavar javne nastave u dalmatinskoj vladi u Zadru, a u uredničkim poslovima pomagao mu je istaknuti hrvatski intelektualac iz Zadra Ivan Kreljanović Albinoni. Smatra se da je upravo Benincasa sastavljač redakcijske bilješke o koristi pisanja na »slavnom arvazkom jeziku«,⁵ čije bi oskudno nazivlje, osobito stručnu i znanstvenu frazeologiju, kako on ističe, valjalo njegovati i bogatiti.⁶ Zahvaljujući činjenici što je izlazio i na hrvatskom, recepcija *Kraljskog Dalmatina* kod većinskog hrvatskog pučanstva u pokrajini bila je zapažena, a time što je djelotvorno rušio ukorijenjene predrasude o hrvatskom jeziku kao manje vrijednom, bez daljnjega je pridonio nacionalnom buđenju hrvatskoga puka u Dalmaciji.

Hrvatski članci u *Kraljskom Dalmatinu* u pravilu su prijevodi s talijanskog jezika. Ukoliko pak uredništvo zbog kratkoće vremena nije uspjelo prevesti pokoji članak na hrvatski imalo je potrebu da o tome otisne posebnu obavijest.⁷ Da su mnogi čitatelji novina bolje razumjeli hrvatske tekstove nego talijanske, dokazom je obrazloženje potrebe prevođenja članaka na hrvatski, objavljeno u prvom broju lista: »Ovo činimo zašto niki arčuni, i nika razmišljenja pripotrebita kojase nahode u jeziku Italijskomu moglobi biti ali da ne budu razumljeni ali da budu zlo istumačeni od onizih, koji ne razumidu nego slovinski jezik«.⁸ Prevoditelji tekstova s talijanskog na hrvatski bili su zadarski franjevac Paško Jukić, podrijetlom iz Makarskog primorja, a poslije njegove smrti u listopadu 1806. taj je posao obavljao dominikanac **Nikola Dominik Budrović** (1773.-1847.), podrijetlom iz Staroga Grada na Hvaru, inače sakupljač hrvatskih narodnih pjesama. Budrović je bio profesor prava na zadarskom sjemeništu i osim što je slovio kao dobar pravnik i ugledan teolog, na glasu je naročito bio kao vrstan propovjednik na hrvatskom jeziku, a neke njegove propovijedi ostale su do danas sačuvane u rukopisu. Po nalogu vlade preveo je na hrvatski jezik građanski zakonik. Osim redovitog prevođenja u *Kraljskom Dalmatinu* je objavio i neke svoje članke, a budući da je od 1809. po svemu sudeći bio i urednik tih novina, može se smatrati jednim od prvih naših novinara.⁹ Budroviću je u poslovima prevođenja pomagao Nikola Sandrić, odvjetnik iz Zadra, a svima njima je, kroz cijelo vrijeme izlaženja novina, a u savjetima kod prevođenja na hrvatski bio od izuzetne koristi svestrani i neumorni Ivan Kreljanović Albinoni.

Prevodilački poslovi za potrebe *Kraljskog Dalmatina* uistinu nisu bili laki, budući da standardizacija hrvatskoga jezika još nije bila provedena a nedostajali su i brojni rječnici stručnog nazivlja. Kako su prilozima u novinama bili iz različitih struka, odgovarajući je terminološki leksik predstavljao stalnu i ozbiljnu poteškoću prevoditeljima. Tekstovi su objavljeni u tzv. dalmatinskom pravopisu i u štokavskoj ikavici, dakle u onom hrvatskom pučkom govoru koji će upravo zbog njegove rasprostranjenosti, ali i tradicije, nepunih četrdeset godina poslije, dr. Ante Kuzmanić izabrati za jezik prvog preporoditeljskog lista u Dalmaciji - *Zore dalmatinske!* Razumljivo je da se u jeziku *Kraljskog Dalmatina* počesto susreću čakavski, te ijekavski oblici, a brojni su talijanizmi, te nešto manje i turcizmi. Nedostatak hrvatskog stručnog nazivlja prevoditelji zadarskih novina nadomjestili su stvaranjem, više ili manje, uspješnih kovanica, pa se tako na stranicama lista neke strane riječi dakako, s oblika kakav je u talijanskom tekstu, prevedene ovim novostvorenim hrvatskim riječima: filozof - *mudroznanc*, retorika - *liposlovka*, harmonija - *skladnoglasije*, elokvencija - *hitroslovlje*, akademija - *mudroskupština*, licej - *mudroučionica*, težanje - agrikultura, teatar - *prikazalište*, religija - *bogostovije*, sekretar - *otajnik (tajnik)*, reforma - *prinaprava*, itd.¹⁰

Da je interes za *Kraljski Dalmatin* postojao u cijeloj Dalmaciji, te da je i sve to više rastao, pokazuje podatak da je naklada prvih osam brojeva tog tjednika, s člancima s brojnih područja ljudskog djelovanja, bila 500 primjeraka, već deveti broj imao je 600, itd., a ubrzo se pomišljalo da naklada bude tisuću primjeraka.¹¹ List se distribuirao po cijelom primorju, od kvarnerskih otoka do Boke kotorske, a čitatelje je najčešće nalazio među intelektualcima; učiteljima, svećenicima, državnim službenicima, vojnim osobama, te među rijetkim trgovcima i obrtnicima.

Među pozitivnim rezultatima izlaženja *Kraljskog Dalmatina* svakako valja izdvojiti činjenicu da su te novine nedvojbeno osnažile hrvatski karakter javnog života u Dalmaciji, a njihova je važnost naročito velika u potvrđivanju hrvatskoga jezika kao posve prikladnog jezika za svakodnevni izražaj i poslovanje, pa već i sama ta činjenica uzdiže taj list među one važne čimbenike koji su prethodili snažnijem zamahu nacionalnog preporodnog gibanja sredinom XIX. stoljeća.¹² Izlazeći kroz pune četiri godine na hrvatskom jeziku, *Kraljski Dalmatin* je hrvatskom čovjeku pružio mogućnost da svoj jezik ne nalazi samo u Kačićevim pjesmaricama ili pak u vjerskim knjigama, nego da se po njemu doznaju sve one obavijesti iz zemlje i svijeta kako je to dotad bio slučaj samo na drugim, tuđim jezicima; talijanskom, njemačkom ili pak francuskom jeziku. Time se ujedno u

Hrvata počinju stvarati pretpostavke za nacionalnu samosvijest, čiji će snažniji proplamsaji buknuti nekoliko decenija poslije.

Premda je *Kraljski Dalmatin* svoju monografiju dobio, već godine 1912. iz pera dr. Petra Karlića,¹³ kao prvi od periodika što su izlazili na hrvatskom jeziku, i premda su se na nj osvrtni pojedini znanstvenici istražujući segmente hrvatske kulturne povijesti,¹⁴ osnovne pretpostavke za temeljitije i svestranije istraživanje našega novinskog prvijenca ostvarene su tek godine 1989., izradbom njegove iscrpne deskriptivne bibliografije, pa se zapravo tek mogu očekivati novi kvalitetni prinosi, temeljem multidisciplinarnih istraživanja, važnosti *Kraljskog Dalmatina* u silno značajnom i nedostatno valoriziranom razdoblju nagovještaja preporodnih previranja na hrvatskim stranama na početku XIX. stoljeća.¹⁵

Poslije mira Schönbrunu godine 1809. neke su hrvatske i slovenske pokrajine bile upravno povezane imenom Ilirske pokrajine (*Provinces Illyriennes*) sa sjedištem u Ljubljani. Francuska vlast je tada odlučila da će u glavnom gradu svoje nove administrativne jedinice započeti izdavati nov službeni list, što je bio razlog prestanka izlaženja *Kraljskog Dalmatina* i pokretanja 3. listopada 1810. novog lista *Telegraphe officiel des Provinces Illyriennes*, koji se imao tiskati na francuskom, talijanskom, njemačkom i »ilirskom« jeziku. Kako se hrvatsko izdanje ljubljanskog lista po svoj prilici nije nikada pojavilo, utrnuće *Kraljskog Dalmatina* značilo je nastanak goleme praznine na području novinstva na hrvatskom jeziku, koju će tek popuniti *Narodne novine* i *Danica* tridesetih godina u Zagrebu i *Zora dalmatinska* četrdesetih u Zadru.

Radom na podizanju naobrazbe u zaostaloj i konzervativnoj dalmatinskoj sredini Francuzi su nastojali popraviti neraspoloženje što ga je pokazivalo svećenstvo zbog ukidanje različitih privilegija, uvođenje civilnog braka, itd., a napose zbog ukidanja brojnih samostana i bratovština. U sličnom je položaju i plemstvo, koje je također ostalo bez različitih starih privilegija. Premda su provedenim reformama svi ljudi, bez obzira na nacionalnu, stalešku i vjersku pripadnost, postali jednaki pred zakonom i izjednačeni u pravima, može se također reći da pučanstvo u Dalmaciji u većini nije, u svom konzervativizmu i zazoru od tobožnjih jakobinaca, sa simpatijama primalo novotarije Francuza.¹⁶

Jedna od najvećih francuskih reformi učinjena je na polju naobrazbe, budući da je Vincenzo Dandolo, generalni providur Dalmacije, značajno unaprijedio školstvo u Dalmaciji. Već godine 1806. on se obraća caru Napoleonu podsjećajući ga da Dalmacija znatno zaostaje za Kraljevinom Italijom s kojom je u upravnoj

zajednici, budući da u Dalmaciji više ne djeluje ni jedna visoka škola a u Kraljevini Italiji postoje čak tri sveučilišta, pa dalmatinski studenti moraju ići u Padovu, Loreto ili Ugarsku, što je za studente povezano s velikim troškom. Istodobno, u Dalmaciji vlada veliko neznanje, broj je intelektualaca zaista simboličan, a posvemašnja nestašica školovanih ljudi zabrinjava, a osobito nedostaje liječnika, kirurga, ljekarnika, potom odvjetnika i javnih bilježnika, inženjera, itd. Stoga Dandolo moli za dopuštenje da se u Zadru otvori licej u kojem će se studirati medicina, kirurgija s anatomijom, primaljstvo i veterina, prirodne znanosti, agronomija, fizika, matematika, arhitektura, te međunarodno pravo uz studij Napoleonovog Građanskog zakona.

Napori za osnivanje liceja u Zadru urodili su plodom i on je 9. studenoga 1806. svečano otvoren u bivšem samostanu sv. Krševana. Nastava se izvodila na talijanskom jeziku. Reorganizacija i modernizacija visokoškolske nastave provodila se svake školske godine po uzoru na školstvo u Kraljevini Italiji. Godine 1807. mreža školstva u Dalmaciji znatno je ojačala pa je tako, uz Licej u Zadru, postojalo 7 gimnazija, 20 pučkih škola, 12 ženskih pučkih škola, 8 škola za umjetnosti i obrte, 4 sjemeništa za odgoj svećeničkog podmlatka, te dvije *mudroskupščine*, akademije znanosti u Zadru i u Splitu.

Zadarski Licej, što kontinuirano u Zadru djeluje od 1806. do 1811. prema organizaciji visokoškolske nastave s pravom možemo smatrati **prvo moderno sveučilište u Hrvata** na kojemu su diplome stekli slušači prava, teologije, medicine, tehnike, farmacije i geodezije. To je doba kada se školstvu posvećuje mnogo veća pažnja negoli je to bio slučaj ikada prije. Prigodom svečanog otvorenja zadarskog liceja (ili kako se tada hrvatski nazivalo: *mudroučionice*) koji je imao niže odjele (gramatiku i lijepu književnost) i više odjele, odnosno fakultete (filozofiju, pravo, prirodne znanosti i medicinu) 5. studenoga 1806. zadarski književnik Ivan Kreljanović Albinoni, jedan od suurednika *Kraljskog Dalmatina*, izjavljuje da su »Mleci sustavno podržavali neznanje u Dalmaciji, da bi dobre Dalmatince time... učinili servilnom marvom i žrtvom svoje pohlepnosti i samovolje«. ¹⁷ Nije dakle nipošto slučajno da je prva tiskara u Zadru i u Dalmaciji uopće proradila 1797., iste godine kad je pala Mletačka Republika. ¹⁸

Važnost školstva u promicanju hrvatskih preporodnih ideja u Dalmaciji mogla je biti naročito osnažena nakon odluke vlasti od 4. lipnja 1810. da nastavni jezik u osnovnim školama i gimnazijama ima biti »jezik zemlje« (*la langue du pays*), što je međutim ostvareno upravo u onoj mjeri koliko je bilo na raspolaganju

školskih knjiga pisanih na tom jeziku, a to je u praksi značilo posve malo ili ništa. Dakako, zbog činjeničnog stanja na tom planu navedena odluka nije mogla biti dosljedno provedena, pa je u zadarskim školama, kao uostalom i u cijeloj pokrajini, ostao privilegij talijanskog jezika.¹⁹

Za razvitak hrvatskoga jezika početkom XIX. stoljeća važan je doprinos učinjen objavljivanjem gramatike, ričoslovice, koju je 1812. u Trstu tiskao Šime Starčević, upravo na zahtjev francuskih vlasti u Napoleonovoj Iliriji, a u svrhu promicanja hrvatskog jezika u pokrajini. Što se književnojezičnog standarda tiče, Šime Starčević se zalaže za štokavsko-ikavski hrvatski književni jezik. Svoj će zagovor poslije osobito artikulirati na stranicama *Zore dalmatinske*, ali, kao što je poznato, prevladat će Ilirci sa zagovorom ijekavskog govora, ponajviše radi južnoslavenske uzajamnosti.

Kada je prije gotovo četvrt milenija, daleke godine 1750. osnovan, u tada još mletačkom Zadru, *Casino nobile*, koje je uz ostale djelatnosti, svojim članovima služio kao čitaonica i mjesto za svekoliko promicanje knjige, i to prvo takve vrste na hrvatskom tlu, njegovi osnivači možda nisu ni slutili da su utemeljenjem toga društva postavili prvi korak u organiziranom i sustavnom odnosu prema čitanju i kulturi knjige u Hrvata. Zadarski čitateljski plemićki *Casino* djelovao je sve do godine 1888., osim u razdoblju francuske vladavine u Hrvatskoj, kada je bio zatvoren, i kroz sve to vrijeme njegova uloga čitaonice knjigâ i novinâ bila je jedna od stalnih i brojnih aktivnosti, nipošto isključiva, ali isto tako i nikada posve zanemarena. Francusku upravu za Dalmaciju, međutim, nipošto nećemo zapamtiti, kada govorimo o povijesti hrvatskih čitaonica, po spomenutoj zabrani djelovanja zadarskoga plemićkog *Casina*. Naprotiv, upravo najvažniji datum za hrvatsku čitaoničku povijest vezujemo uz doba francuske vlasti: naime, koncem lipnja 1807., također u Zadru, otvorena je **prva hrvatska čitaonica: Družba od štenja!**²⁰

Ta je ustanova osnovana po uzoru na slična društva za promicanje knjige i čitanja (*Lesekabinett*, *Cabinet de lecture*, *Lesegesellschaft*, *Lekturkabinett*, itd.) što su se najprije pojavile u Engleskoj, zatim u Francuskoj i drugim razvijenijim europskim zemljama. Hrvatska *Družba od štenja* (na talijanskom: *Gabinetto di lettura*) osnovana je u gradu u kojemu su godinu dana prije pokrenute i prve novine na hrvatskom jeziku - *Kraljski Dalmatin*. Ta dva vrijedna kulturološka podatka uz ostalo povezuje i ličnost koja se nalazila na čelu oba projekta. Naime, upravo urednik *Kraljskog Dalmatina* **Bartolo Benincasa** inicijator je osnivanja čitaonice i njen prvi predsjednik.

Benincasa je u ime grupe zadarskih intelektualaca u travnju 1807. uputio podnesak dalmatinskoj vladi, a već idućeg mjeseca, točnije 26. svibnja, generalni providur Vincenzo Dandolo donosi odluku kojom odobrava pravila i osnivanje čitaonice u Zadru. Tako je, 30. lipnja 1807., otvorena prva javna hrvatska čitaonica - *Družba od štenja* - i taj bi značajni nadnevak valjalo ubuduće koristiti u svrhu promicanja hrvatske knjige i uopće kulture čitanja!²¹

Zašto smo upravo tu čitaonicu okitili časnim epitetom *prva hrvatska*? Jednostavno, njezina je zadaća bila da bude upravo i samo čitaonica, a ne nešto drugo, što su negda bila raznorazna *Casina*, pa i onaj prethodno spomenuti zadarski *Casino nobile*. Dalje, čitaonica iz 1807. nosila je hrvatsko ime *Družba od štenja* i redovito je primala, uz ostalu recentnu periodiku, i prve hrvatske novine *Kraljski Dalmatin*. Drugih periodika na hrvatskom jeziku tada nije bilo, pa prema tome zadarska *Družba od štenja* nije mogla nabavljati ono što nije postojalo.²²

Čitaoničkim se pravilima upozorilo na svrhu društva, a u njima se i navode brojne knjige, novine, te posebno književna periodika koju čitaonica kani nabavljati. Od brojne periodike što ju je zadarska čitaonica redovito primala izdvojit ćemo talijanske književne i znanstvene časopise: *Giornale di Pisa*, *Giornale di Padova*, *Giornale dell'Amoretti di Milano*, te francuske: *La Biblioteque Britannique*, *Le Journal de Physique*, *Le Journal de l'homme de Loi*, te *Journal des alpes et d' Agriculture*. Nabavu njemačkih i austrijskih listova francuski cenzori ne bi dopustili iz političkih razloga, pa ih čitaonica nije ni tražila.²³

Čitaonica je posjedovala i velik broj knjiga od kojih je mnoge dobila donacijama građana. Među darovateljima posebno je vrijedan doprinos knjižnici čitaonice dao Zadrani Stipan Štefić darovavši joj nenadmašivu Diderotovu *Enciklopediju*.²⁴ U njoj su se okupljali mnogi hrvatski intelektualci i osim čitanja tu su vođeni mnogi korisni razgovori o raznim pitanjima svekolikog narodnog života, pa je zasigurno *Družba od štenja* bila važno žarište kulturnog i političkog mnijenja ne samo grada, već i cijele pokrajine. U fondu knjiga i časopisa što ih se moglo dobiti na čitanje bili su, uz talijanske i francuske, i brojni hrvatski naslovi, od kojih i oni tiskani u Zadru početkom XIX. st. s područja religijske kulture i književnosti, politike, prava i poljodjelstva. Čitaonica je bila smještena u sklopu kompleksa samostana sv. Krševana.²⁵

Među prvom dvadesetoricom članova prve hrvatske čitaonice iz godine 1807. neka se imena posebno ističu. Tu su **Andrija pl. Borelli Vranski** (1758.-1816.), zadarski gradonačelnik od 1811. do 1813. i pisac gospodarskih i književnih raspra-

va u kojima zastupa misli o organizaciji političkog, gospodarskog i društvenog života zemlje u skladu s idejama Montesquieua, a osobitu pak pozornost plijene oni članci u kojima se zalaže za uspostavljanje čvrstih trgovinskih veza južnih i sjevernih hrvatskih zemalja, te Bosne.²⁶ Član *Družbe od štenja* bio je i pravnik **Mihovil Spalatin**, sudac prizivnog sudišta i profesor Pravnog fakulteta u Zadru, a među najistaknutijim članovima bio je već spomenuti ugledni hrvatski književnik i pisac povijesnih rasprava **Ivan Kreljanović Albinoni** (1777.-1838.) čije se drame početkom XIX. stoljeća izvode širom Italije, ali i u Dalmaciji. Premda je zbog onodobnih prilika u pokrajini većinu svojih djela napisao talijanskim jezikom, bio je, u skladu s idejama francuske građanske revolucije, koje je vatreno zastupao, hrvatski orijentiran, zalažući se za svekoliki probitak, a naročito književni i kulturni, svoga hrvatskog naroda.²⁷

Slično je i s **Nikolom Jakšićem** (1762.-1841.) čiji doprinos je osobito važan zbog prevođenja hrvatskih narodnih pjesama i Gundulićevog *Osmana* na talijanski. On je ispravno shvatio svoj bilingvizam, pa je tako svoje literarne zahvate usmjerio na vlastitu posredničku ulogu.²⁸

I Jakšić i Kreljanović, kao i mnogi drugi, provodili su u zadarskoj čitaonici brojne preporoditeljske aktivnosti, pridonoseći konkretnim akcijama rada za svoj narod, za njegovo svekoliko prosvjeđivanje. Pisali su pod utjecajem onodobnih umjetničkih europskih pokreta predromantizma i romantizma što su ga upoznavali kroz djela talijanskih i francuskih književnika. Obojica su s velikim žarom pristupili demokratizaciji kulture i s njom u svezi ulogom književnosti, pri čemu im se vlastiti bilingvizam, sličan ostalim sunarodnjacima u pokrajini, mahom intelektualcima, nije činio zaprekom, naprotiv bila je to prednost. Suvremena književna historiografija, ona koja pokrajinsku književnost na talijanskom smatra integralnim dijelom hrvatske književne i kulturne povijesti, stoga s pravom hrvatske književnike Kreljanovića i Jakšića izdvaja među prve hrvatske preporoditelje u Dalmaciji.

Prva desetljeća XIX. st. oskudna su originalnim književnim radovima na hrvatskom jeziku objavljenim u Zadru, a i malen je broj ostalih hrvatskih knjiga. Među rijetkim književnim djelima spomenimo tek da su godine 1800. nakladom zadarskog knjižara Ivana Bastiera objavljeni *Versi (Od privare i zle naravi od zli žena)*.²⁹ Tu je zatim nekoliko vjerskih knjiga, a sve ostale su politički proglašene, upravne i pravničke brošure ili pak knjige namijenjene poljodjelicima. Među posve rijetkim djelima prevedenim na hrvatski jezik nakladom spomenutog knjižara objavljena je godine 1799. knjiga pod naslovom *Himbenost pritankog veleznanstva*

Nasradinova, kao jedno od brojnih izdanja o Bertoldu (Nasradinu).³⁰ Opisujući stanje hrvatske knjige u Dalmaciji početkom XIX. stoljeća, Božidar Petranović u *Zori dalmatinskoj* ovim riječima ocrtava oskudne prilike u hrvatskoj književnosti i izdavaštvu toga doba: »Sporedi, molim te, umne proizvode priošastoga stoljetja s malim brojem knjigah, koje od godine 1800. do danas ugledaše svjetlost u našoj otačbini, sporedi ter zaplači se! Ah! kako postadosmo nemarljivi za materinski slavnog naroda jezik, tudj obljudivši! Teško li se s tim ogrješismo prema blaženoj uspomeni prošastih vriednih pisaocah Dalmatinskih!«³¹ Člankopisac ipak nazire, te 1845. godine, bolje dane hrvatskoj knjizi: »Nu sa svim tim tješi me misao, što u obćenom ovomu potlačenju ilirskog jezika, gledam njeke verstne Dalmatine škerbiti se popraviti stališ ovaj jezika i knjižestva, i što visoko vladanje, prinesenjem u naški jezik različitih knjigah i objavljenjah od vještih u jeziku ljudih, su tim našoj književnosti nečjenjenu korist donosi.«³²

Ipak u prvoj polovici stoljeća izdavaštvo u Zadru bilježi dva osobito važna kulturološka događaja: objavljene su dvije povijesti Dalmacije, dakako, obje na talijanskom jeziku; jednoj je autor Ivan Kreljanović Albinoni *Memorie per la storia della Dalmazia* (1809.), a drugoj, *Storia della Dalmazia* tiskanoj godine 1835. major **Ivan Katalinić**, koji je svoje djelo početkom četrdesetih nastojao izdati i na hrvatskom jeziku, no hrvatski tiskari nisu imali još dovoljno razumijevanja za objavljivanje takve knjige na hrvatskom jeziku.³³ U svojim nastojanjima Katalinić je imao podršku Nikole Maštrovića, tada pukovnika u Otočcu koji se preko veza što ih je imao u bečkoj mehitarističkoj tiskari osobno zauzeo da se djelo objavi u Beču na hrvatskom jeziku, budući da je i sam tamo objavio knjigu na materinjem jeziku. Na žalost ta im nakana nije uspjela i Katalinićeva je *Storia* ostala do danas neobjavljena na hrvatskom.³⁴

Razdoblje predromantizma probudilo je, osobito kod Nijemaca, ali i kod Talijana, zanimanje za hrvatske, i uopće slavenske narodne pjesme i njihov folklor, a i sve ostalo književno stvaralaštvo hrvatskih pisaca, za mnoge Europljane tada egzotičnih stanovnika »Morlakije«. Tome su najviše pridonijeli putopisi Alberta Fortisa, ali i *Bilješke* Ivana Lovrića, latinski prijevodi Đure Ferića, prikaz naše književnosti F. M. Appendinija i dr. Spomenutome valja pridružiti i prijevode hrvatskih pjesama na talijanski, u prvom redu dva prijevoda Gundulićeva *Osmana* što su ih u Zadru načinili Nikola Jakšić 1827., s predgovorom F. M. Appendinija, i Marko Antun Vidović koji je već prije toga prevodio i *Mandalijenu pokornicu* Ignjata Đorđića. Već od godine 1829. Jakšić je tiskao prijevode hrvatskih narodnih

pjesama, i članaka o hrvatskoj književnosti, kulturi i folkloru u službenom listu *Gazzetta di Zara*, dakle prije Nikole Tommasea. Sve je to imalo odjeka i u Italiji i dalje.³⁵

Koncem XVIII. i početkom XIX. st. književni se i kazališni rad u Dalmaciji odvijao pretežnim dijelom na talijanskom jeziku. Mnogi obrazovani Dalmatinci, bez obzira na podrijetlo, često s posve određenom sviješću o svojoj slavenskoj pripadnosti hrvatski jezik drže jezikom puka, a talijanski jezikom kulture i umjetnosti. **Ivan Kreljanović Albinoni** (1777.-1838.) suvremene je Dalmatince držao autohtonim elementom, a njihov »ilirski«, slavenski jezik najstarijim na svijetu, pa se po lingvističkim shvaćanjima u mnogo čemu slagao sa sličnim pogledima Franje Marije Appendinija, Gergelya Dankovszkog, pa i onima koje je poslije iznio Nikola Tommaseo u svojim *Iskricama*.³⁶

Kreljanovićev spisateljski opus, osim njegova glavnog djela *Povijest Dalmacije*, nekih lingvističkih priloga i arkadskih prigodnih pjesama, sadrži i nekoliko kazališnih komada na talijanskom jeziku. Već s nepunih 20 godina napisao je tragediju u 4 čina *Orazio*. Objavljena 1800. u Mlecima, predstavlja Kreljanovićev izraz oduševljenja za tragički teatar. Prikazivala se osam puta u Mlecima, a s uspjehom ju je u Ferrari i u Bologni izvodila kazališna družina Battaglia. Mihovil Kombol navodi da je tragedija *Orazio* prikazivana i u Firenzi. Drugo Kreljanovićevo dramsko djelo *Manlio Capitolino* (objavljeno u Mlecima 1807) karakterizira sukob ljubavi i dužnosti, domoljublja i prijateljstva, izdaje i odanosti zakonima. U toj tragediji u pet činova, sažet alfierijevski izraz ublažen je, a jače su istaknuti melodramatski akcenti i čuvstveni zaplet. Suvremena Kreljanovićeva politička shvaćanja prisutna su osudom prevrtljivosti puka i zločinačkih ambicija tirana, što je odraz zanosa, iskustva i razočaranja pobornika revolucionarnih ideja u Italiji i Dalmaciji u prvim godinama nakon Napoleonovih pobjeda.

Manje književne vrijednosti su u naredna četiri Kreljanovićeva dramska ostvarenja nastala u Mlecima nakon njegovog dolaska 1818. u taj grad. Sve su te drame i objavljene u Mlecima. To su dvije »tragične drame« *Constantino* (1820) i *Il Sacrifizio d'Epito* (1820), te dvije melodrame: *Arminio, ossia l'Eroe Germano* na glazbu Pavesija (1821) i tragična melodrama *Andronico* (1822) na glazbu Saverija Mercadantea, od kojih je prva prikazana u velikom mletačkom kazalištu »La Fenice«. Poznato je da je Kreljanović napisao još neke drame, npr. *Il Morlacco* i dramu *Il Mendico*, ali nije utvrđeno jesu li i objavljene.

Početkom XIX. st. mnogi zaderski književnici što stvaraju na talijanskom jeziku, osobito Ivan Kreljanović Albinoni (1777-1838) i Nikola Jakšić naglašavaju

svoju pripadnost hrvatskoj kulturi, ne držeći tuđi jezik barijerom, već mostom zblizavanja dviju kultura. Pokrajinska književnost na talijanskom jeziku nije ipak širem sloju hrvatskog pučanstva mogla zamijeniti važnu zadaću što je ima vlastiti jezik i književnost na njemu u životu svakoga naroda.

Pomaci u uporabi hrvatskoga jezika u Napoleonovo doba uspostavom druge austrijske vladavine uskoro su se gotovo izgubili. Slobodoumne građanske i nacionalne ideje što ih je donijela francuska vlast omogućile su i na hrvatskim stranama brojne važne kulturne inicijative, od kojih su mnoge uspješno ostvarene. Tako upravo u razdoblju francuske uprave Hrvati dobivaju u glavnom gradu južnih Ilirskih provincija i metropoli hrvatskog juga, Zadru, ne samo prve hrvatske novine *Kraljski Dalmatin*, i prvu hrvatsku čitaonicu *Družbu od štenja*, nego i prvo hrvatsko moderno sveučilište s nekoliko fakulteta. Premda je djelovalo kratko vrijeme od 1806. do 1811. uspjelo je educirati prve diplomirane slušače prava, medicine, tehnike, farmacije, geodezije i teologije. Ta *Centralna škola*, kako se službeno zvala, prva je hrvatska sveučilišna školska ustanova u kojoj su đaci srednje škole mogli postići zvanje i akademski naslov, bez polaženja sveučilišta u inozemstvu.

U tom razdoblju otvorene su i modernizirane brojne srednje škole, a sve više jača izdavačka djelatnost. To što se u svim tim kulturnim i prosvjetnim djelatnostima favorizirao talijanski jezik, rezultat je brojnih složenih političkih i kulturoloških odrednica, ali valja reći da je to doba uspona i hrvatskoga jezika i hrvatskoga izdavaštva, te da činjenica što tada hrvatski jezik još nije dominantan, nipošto ne umanjuje značenje svih ostvarenih kulturnih projekata, ni njihovo mjesto u hrvatskoj kulturnoj povijesti.

Stoga kada govorimo o duhovnoj klimi na kraju XVIII. i početkom XIX. st. u Zadru, vrijedi istaći: ideje francuske revolucije donijele su u hrvatske krajeve osobitu skrb prema hrvatskoj kulturi i prosvjeti općenito, prethodeći ujedno svim onim vrijednim očitovanjima buđenja nacionalnog bića hrvatskog naroda što će sredinom XIX. stoljeća dovesti do hrvatskoga narodnog preporoda. Ono pak što bi nam ti nemjerljivo dragocjeni, a na žalost nedovoljno poznati kulturni nadnevc naše kulturne i političke povjesnice, morali kazivati, i ono što bismo (ne)poznavajući ih morali zaključiti, poruke su obilježene i njihovom političkom prirodom. Naime, u artikulacijama kulturne i političke povijesti početka devetnaestog stoljeća, navlastito razdoblja bliže pripreme hrvatskog narodnog preporoda, dosadašnja hrvatska historiografija, hendikepirana anacionalnom provenijencijom sebi nadređenih ideologija, nije htjela prepoznati važnost sadržaja izvan okvira najbližeg

idejama ilirskog pokreta, a u takvim strogo zadanim okvirima svaki bastardni anacionalni hibrid (ilirizam, panslavenstvo, jugoslavenstvo, slovinstvo, itd.) morao je biti protumačen najvišim uzletom nacionalnog preporoda u Hrvata.

Ono pak što je sadržavalo određenja koja bi ideološku zadanost modela: hrvatski narodni preporod = ilirski pokret = jugoslavenstvo, narušilo prepoznavanjem bilo kakve drugačije paradigme, bilo je bačeno u prašinu zaborava. Stoga se i moglo dogoditi da se brojni vrijedni hrvatski kulturološki i politički nadnevc i događaji nađu u trećem, četvrtom ili petom planu ili pak da ih recentna historiografija u bivšim nehrvatskim državama naprosto zaboravi kao da nikada nisu postojali. Valja nam dakle temeljito očistiti svekoliku povjesnicu od ideologijskih okova pa će zablistati zlatnim sjajem svojih istinskih vrijednosti!

Tek od hrvatskoga narodnog preporoda može se govoriti o redovitijem hrvatskom književnom, kazališnom i uopće svestranom umjetničkom i kulturnom životu u Zadru, ostvarenom i na hrvatskom jeziku, jer se u XVII., XVIII. i početkom XIX. st. za te umjetnosti u gradu uglavnom koristio talijanski jezik. Tek kad su snažniji proplamsaji hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji ojačali oporbu prema autonomaštvu i kada je osnažena želja za sjedinjenjem pokrajine s Hrvatskom, pojavila se i veća potreba za umjetnošću i kulturom na narodnom jeziku, a uza sve ostalo to je napokon bio i najbolji način da se opovrgnu kojekakva preglasna i prečesta politička podmetanja o tobožnjoj »nekulturi« i »barbarstvu« hrvatskoga življa na našem primorju.

Dopreporodna gibanja u Dalmaciji osnažila su prisutnost hrvatske književne riječi u Zadru koja je nakon izuzetnog zamaha u srednjem vijeku, uspona u renesansi, u daljnjem vremenskom slijedu, doživjela stagnaciju, pa je tako bilo i stoljeća kada se jedva može govoriti o nekom važnijem hrvatskom književnom ili pak kazališnom događaju u Zadru. Snažnije negoli u mnogim drugim hrvatskim književnim sredinama, u Zadru je već uoči Preporoda moguće prepoznati brojne hrvatska književna i jezična nastojanja što su mu prethodila stvarajući klimu bez koje zapravo Preporod ne bi bio moguć. Stoga nimalo ne iznenađuje da su zamahom hrvatskog narodnog preporoda upravo u Zadru stasale snage koje će u južnoj Hrvatskoj taj grad jasno istaknuti kao najvažnije književno središte, nezaobilazno na zemljovidu hrvatske književnosti, to više što se u Zadru okupio važan krug preporoditelja oko *Zore dalmatinske* i markantne ličnosti dr. Ante Kuzmanića koji će sredinom stoljeća krasiti zagovor hrvatskog jezičnog, književnog, nacionalnog i političkog jedinstva, čime su anticipirana državotvorna kroatocentrična određenja, što će u naše doba biti ostvarena.

BILJEŠKE

¹ Usp. Jaroslav Šidak: Odjeci francuske revolucije i vladanje Napoleona u hrvatskim zemljama. U knjizi: Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća. Zagreb, 1973. Isti: Hrvatske zemlje u razdoblju nastajanja preporodnog pokreta (1750.-1827.) *Historijski zbornik*, Zagreb, 1980-81.

² Ovdje je važno upozoriti na sljedeće: *Kraljski Dalmatin* su bile prve novine na hrvatskom jeziku, a prve novine što su izlazile u Hrvatskoj zvale su se *Ephemerides Zagabriensis* i izlazile su na latinskom jeziku godine 1771. Potom kronološki slijede dvije novine na njemačkom jeziku: *Agramer deutsche Zeitung* (1786.) i *Kroatischer Korrespondent* (1789.), što su izlazile u Zagrebu. Usp. Ivo Hergešić: Hrvatske novine i časopisi do 1848. MH; Zagreb, 1936., str. 12-32., te Josip Horvat: Povijest novinstva u Hrvatskoj 1771.-1893. Zagreb, 1962., str. 96-99.

³ Usp. Pavao Galić: Povijest zadarskih tiskara. Hrvatsko bibliotekarsko društvo, knj. XVIII; Zagreb, 1979., Isti: Battara. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, A-Bi, str. 529; Zagreb 1983., V. Maštrović: *Jadertina croatica*, isto.

⁴ Među knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u Tiskari Battara izdajamo djela tada živućih pisaca: **Josipa Banovca** *Ubojstvo duše razložite* (1801.), **Ane Vidovića** *Bez mišljenja u ljubavi* (1840.), *Pjesme* (1844.), *Na došastije u Dalmaciju njihovog privisokoga gospostva Josipa Jelačića, bana Dalmacie, Horvatske i Slavonije* (1851.); **Nikole Tommasea** *Iskrice* (II. izd.- 1849.), *O ustavu ugarskom i hrvatskom* (1861.), *Parnica dalmatinska* (1861.); **Antuna Paska Kazalija** *Zlatka* (1856.), *Trista vicah udovicah* (1857.), *Glas iz pustinje* (1861.); **Alojzija Fikerta** *Slavska majka* (1861.); **Ante Kuzmanića** *Na uspomenu izversnoga i zaslužnog Zadrana Josipa Ferrari-Cupilli-a* (1865.); **Ivana Berčića** *Knjiga pastierska* (1843., 1846.). Tiskana su i djela starijih hrvatskih pisaca: **Antuna Kanižlića** *Bogoljubnost molitvena* (1806.); **Petra Hektorovića** *Ribanje i ribarsko prigovaranje* (1846.); **Ivana Tomka Mrnavića** *Život Magdalene od knezov Zirov plemena Budrišća* (1863.); **Andrije Kačića Miošića** *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (1838., 1846., 1851.), te od istog auktora *Korabljica* (1854., 1857.), i dr. Među filološkim djelima ističemo rječnike **Dragutina Parčića** *Rječnik talijansko-slovinski (hrvatski)* (1868.) i *Rječnik slovinsko-talijanski* (1876.).

⁵ V. Maštrović: Bibliografija knjiga izdanih u Zadru od 1797. do 1814. godine. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, I, sv. 1, str. 385-416; Dubrovnik, 1952., P. Galić, n. dj., str. 16-20.

⁶ Evo prige napokon onuo vrime... *Kraljski Dalmatin*, I, br. 1, str. 1-2; Zadar, 12. srpnja 1806.

⁷ Usp. Nikica Kolumbić i Tatjana Radauš: Bartolomeo Benincasa. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, A-Bi, str. 652-655; Zagreb, 1983.

⁸ D'e ritardi nella traduzione... *Il Regio Dalmata -Kraljski Dalmatin*, IV, br. 38, str. 275; Zadar, 1809.

⁹ *Kraljski Dalmatin*, I, br. 1, str. 2. (Ortografija je prilagođena današnjoj.)

- ¹⁰ Šime Peričić: Nikola Dominik Budrović. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Bj-C, str. 445; Zagreb, 1989. Marija Zaninović-Rumora: Historijski zapis o Nikoli Dominiku Budroviću. *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 8(1987), str. 79-81.
- ¹¹ Usp. Zlatko Vince: Putovima hrvatskoga književnog jezika. NZ MH; Zagreb, 1990., str. 100-114.
- ¹² Usp. Stijepo Obad: Počeci novinstva u Dalmaciji. U: Kragliski Dalmatin. Bibliografija. Zadar, 1989., str. 5-11.
- ¹³ Z. Vince: n. dj., str. 101.
- ¹⁴ Petar Karlić: Kraljski Dalmatin (1806.-1810.). Izdala Matica dalmatinska. Zadar 1912.
- ¹⁵ Usp. Vjekoslav Maštrović: Jadertina Croatica, II. dio Časopisi i novine, JAZU; Zagreb, 1954, str. 3-6. Tu je, uz opis lista, objavljena i dotadašnja literatura o *Kraljskom Dalmatinu*.
- ¹⁶ Kragliski Dalmatin. Bibliografija. Narodni list, Filozofski fakultet; Zadar, 1989.
- ¹⁷ Vjekoslav Maštrović: Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću. Zagreb 1959., str. 45.
- ¹⁸ Grga Novak: Prošlost Dalmacije, sv. II, Od Kandijskog rata do Rapallskog ugovora. Zagreb 1944., str. 293-297.
- ¹⁹ Ivan Kreljanović Albinoni: Ai Dalmati Lettera d'un vecchio Dalmata. Traduzione dello slavo. 1814., str. 12.
- ²⁰ Mihovil Kombol: Zadar kao književno središte. *Zbornik Zadar*, MH; Zagreb, 1964., str. 594.
- ²¹ Bogo Grafenauer: Ilirske provincije. *Enciklopedija Jugoslavije*, II. izd., sv. 5, Hrv-Janj, str. 522; Zagreb, 1988.
- ²² Šime Starčević: Nova ričoslovica ilirička. Trst 1812.
- ²³ Družba od scenja u Zadru... *Kraljski Dalmatin*, II, br. 33, str. 263; Zadar, 1807.
- ²⁴ Mihovil Maštrović: Zadar je prvi čitao hrvatski. *Večernji list*, XXXVI, br. 10538, str. 20, s 5 sl., prilog »Hrvatski rukopis«, br. 91; Zagreb, 20. prosinca 1992.
- ²⁵ V. Maštrović: Osnivanje Ilirske čitaonice u Zadru 1847. i 1848. god. s osvrtom na zadarsku čitaonicu iz 1807. god. *Radovi Centra JAZU u Zadru*, sv. XXI, str. 29-55; Zadar, 1974.
- ²⁶ Tulio Erber: Storia dell' i. r. Ginnasio Superiore in Zara. Zara, 1905., str. 65.
- ²⁷ Vidi bilješku 23.
- ²⁸ *Kraljski dalmatin*, II, br. 22, str. 176; Zadar, 30. svibnja 1807., P. Galić: Povijest zadarskih knjižnica. Hrvatsko bibliotekarsko društvo, knj. II; Zagreb 1969., str. 31.
- ²⁹ Ante Laušić - Tatjana Radauš: Andrija Borelli Vranski. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Bj-C, str. 153-154; Zagreb, 1989.
- ³⁰ O Kreljanoviću je u nas dosad najpotpunije pisao V. Maštrović: Zadrani Ivan Kreljanović Albinoni istaknuti hrvatski intelektualac iz početka XIX. st. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XIX, str. 63-98; Zadar, 1972.

³¹ Usp. Živko Nižić: Nikola Jakšić, zadarski književnik, prevodilac i rodoljub (1762.-1841.). Zavod JAZU u Zadru, *Djela*, knj. 7; Zadar, 1984.

³² Mate Zorić: Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku. *Rad JAZU*, knj. 357, str. 635; Zagreb, 1971., Ž. Nižić: n. dj., str. 99-100.

³³ Petar Kolendić: Trilogija o Bertoldu u našim prijevodima. Split 1934., str. 10.

³⁴ P. Kolendić: n. dj., str. 9

³⁵ Božidar Petranović: Knjižestvo dalmatinsko. *Zora dalmatinska*, II, br. 32, str. 254; Zadar, 11. kolovoza 1845.

³⁶ Isto.

³⁷ M. Kombol: n. dj., str. 594.

³⁸ T. Maštrović: General Nikola Maštrović. Život i djelo jednog hrvatskog časnika. Zagreb, 1996., str. 31.

³⁹ M. Kombol: isto.

⁴⁰ Usp. V. Maštrović, n. dj.